Vol 3 Issue 1 Oct 2013

ISSN No : 2249-894X

Monthly Multidisciplinary Research Journal

Review Of Research Journal

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2249-894X**

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Fabricio Moraes de AlmeidaFederal
University of Rondonia, Brazil

Catalina Neculai
University of Coventry, UK

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Horia Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Xiaohua Yang
University of San Francisco, San Francisco

Karina Xavier
Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA

May Hongmei Gao
Kennesaw State University, USA

Marc Fetscherin
Rollins College, USA

Liu Chen
Beijing Foreign Studies University, China

Mabel Miao
Center for China and Globalization, China

Ruth Wolf
University Walla, Israel

Jie Hao
University of Sydney, Australia

Pei-Shan Kao Andrea
University of Essex, United Kingdom

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Ilie Pintea
Spiru Haret University, Romania

Mahdi Moharrampour
Islamic Azad University buinzahra Branch, Qazvin, Iran

Titus Pop
PhD, Partium Christian University, Oradea,
Romania

J. K. VIJAYAKUMAR
King Abdullah University of Science & Technology,Saudi Arabia.

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences
Al. I. Cuza University, Iasi

REZA KAFIPOUR
Shiraz University of Medical Sciences
Shiraz, Iran

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

Nimita Khanna
Director, Isara Institute of Management, New Delhi

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

P. Malyadri
Government Degree College, Tandur, A.P.

S. D. Sindkhedkar
PSGVP Mandal's Arts, Science and Commerce College, Shahada [M.S.]

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

C. D. Balaji
Panimalar Engineering College, Chennai

Bhavana vivek patole
PhD, Elphinstone college mumbai-32

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut (U.P.)

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

Jayashree Patil-Dake
MBA Department of Badruka College Commerce and Arts Post Graduate Centre (BCCAPGC),Kachiguda, Hyderabad

Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA
UNIVERSITY, KARAIKUDI,TN

V.MAHALAKSHMI
Dean, Panimalar Engineering College

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University

Kanwar Dinesh Singh
Dept.English, Government Postgraduate College , solan

More.........

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.net

Review Of Research
Vol. 3, Issue. 1, Oct. 2013
ISSN:-2249-894X
Available online at www.ror.isrj.net

ORIGINAL ARTICLE

दशावतार : रंजन प्रधान लोककला प्रकाराचे स्वरूप

महादेव देशमुख,

सहयोगी प्राध्यापक,व मराठी विभाग प्रमुख, संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर.

सारांश :

मराठी मनाला रिझवणारा एक लोकप्रिय कलाप्रकार म्हणून 'दशावतार' या रंजनप्रधान लोककलेचे आजही लोकांत नांव आहे. या कलेचे नाटयरूप अधिक विकसित आहे. महाराष्ट्रात विविध प्रदेशात ही कला आजरामर आहे. त्या त्या प्रदेशचे प्रतिबिंब त्या कलेत आढळते. हा कला प्रकार दक्षिणेकडून आला आहे. यासाठी अनेक पुरावे आहेत. परंतु कोकणामध्ये आज अधिक लोकप्रिय आहे. या कलेत नाटयात्मकता भरपूर असल्याने पात्रांची संख्याही इतर नाटकांपेक्षा अधिक आहे. ही पात्रे सजीव स्वरूपाची आहेत. त्याचे विकसित स्वरूप आता आपण पाहाणार आहोत. मुळात दशावतरामध्ये एकूण दहा अवतार आहेत. ते अवतार पुढील प्रमाणे– मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुध्द आणि कलंकी. यापैकी काही अवतार कधी केंव्हा होऊन गेले याचा अभ्यास करणार नसून तो एक रंजनप्रधान लोककला आहे. या अंगाने आपण अभ्यासणार आहोत. ' दशावतार' लोककलेत समाविष्ठ होणारा कलाप्रकार प्रयोगाचे स्वरूपात आढळतो.

प्रस्तावना :

नाटयाचे मूल स्वरूप दषावतार :

आपणांस अवताराविषयी माहिती केवळ ते कोणते आहेत. त्यांचे अवतार कसे आहेत हे पाहिले. परंतु ही दहा अवतारे आणि त्यांचे नाटयकरण पाहायचे आहे. ही एकूण दहा पात्रे रंगभूमीवर पदार्पण करीत असतात. याचे नाटयात रूप कसे आहे. हे समजण्यास दहा अवताराचा उपयोग होणार आहे. त्या त्या स्वभावाच्या पात्रांचे स्वरूप ध्यानात येते.

या नाटकाची सुरवात मध्यरात्रीपासून ते सकाळपर्यंत चालत असे. प्रथम सूत्रधार रंगभूमीवर प्रवेशतो आणि ध्रुपद म्हणून रचना सादर करतो. यामधून गजाननाला वंदन करून आवाहन करतो कारण विघ्न येऊ नये म्हणून ध्रुपद सादर करतो –

देव गजानन रे ऽऽ वंदू देव गजानन रे ।
सर्वांरंभी आदि जयाचे करिती चिंतन रे ।।

हे ध्रुपद सादर करून शेवटी गणपती रंगभूमीवर एकदम प्रवेश करतो. त्या पाठोपाठ सरस्वती आणि लागलीच सरस्वतीचे स्तुतीगीत सुरू होते –
तारक नाम तुझे,

या कलियुगी नाहि दुजे ।।
भवानी, तारक नाम तुझे ।

अशाप्रकारचे हात जोडून स्तवन केले जाते आणि रंगभूमीवरील पात्रांना आशीर्वाद सरस्वती आशीर्वाद देते –

ऐकोनी तुमची विनंती ।
संतोषली मी सरस्वती ।
आता पुरे पुरे किती ।
स्तवन माझे पै करिसी ।।

अशी नाटकाची सुरवात होते. सूत्रधार रंगभूमीच्या विंग मध्ये उभे असतो आणि अशा प्रकारचा आशीर्वाद देऊन विद्यादेवी आणि विघ्नहर्ता निघून जातात आणि अचानक संकासूर या पात्राचा प्रवेश होते त्यालाच पुढे 'शंखासुर' अशा नावाने ओळखले जाते. कारण या पात्राला विनोदी पात्र म्हणून लोकप्रियता मिळाली. शंखसुराच्या पात्राला विदूषक, वेडेवाकडे अंगविक्षेप करणारे व कोटया करणारे विनोदी पात्र असा संकेतच रूढ झाला आणि लोकांना अपेक्षित असणारा 'शंखासुर' अति उच्च शिखरावर पोचला 'दशावतार' नाटकातील पात्रांना आपले भाषण किंवा संवाद पाठ करावयाची भानगड नसतेच. विंगमध्ये बसलेला सूत्रधार म्हणतो आणि पात्रांनी ती वेडेवाकडे व अंगविक्षेप करून म्हणावयाची असतात. म्हणजेच ' सूत्रधार ' हा रंगभूमीवर मुख्य नायकच असतो पण तो पूर्णपणे पडद्याआड राहूनच भूमिका बजावतो. अशी एकेक पात्रे येतात

आणि अभिनय करून जातात. शंखासूर आणि विष्णूच्या संवादानंतर येथे शंखासूर मारला जातो आणि कूर्म व वराह यांची अवताराची फक्त रूपेच दाखविली जातात. तसेच नरसिंह अवताराला सुरूवात होऊन या नाटयनिर्मिती होते. यामध्ये एकूण पाच पात्रे असतात. त्यांची नांवे पुढील प्रमाणे – हिरण्यकशिपु, कयाधू, प्रल्हाद, भालदार व नृसिंह यांच्या अवतरामधील अनेक प्रसंग दाखविले जातात. वामन अवतारात वामन आणि बली ही दोनच पात्रे आहेत. परंतु येथे परशुरामाचा उल्लेख आढळतो. राम आणि कृष्णाचा अवतारही लोकप्रिय आहे. यातील प्रसंग ही नाटय सुलभ आहेत. येथेच नाटयाची सुरवात होते ख–या अर्थाने नाटय निर्माण होते आणि नाटयाचा मूळ प्रारंभ झाला असे म्हटले जाते.

दशावतार नाटयाची परंपरा :

दशावतार नाटकात सूत्रधार प्रमुख असतो. इतर पात्रे आपापली भूमिका साभिनय करतात. त्यांचे संवाद ही मजेदार असतात. सांखासुरासारखा विनोदी आणि विनोदाचा बादशहा म्हणून त्यांची लोकप्रियता पाहिली. रंगभूमीवर नाटयाची सुरवात पाहिली. महाराष्ट्रामध्ये कोकणातील विविध ठिकाणच्या जत्रा, यात्रा उत्सवाच्या शेवटी दशावताराचा खेळ होतात. ही परंपरा जुनी आहे. दशावताराच्या परंपरेविषयी चिं. कृ. दीक्षित लिहितात, 'श्यामजी नाईक काळे हे पूर्वी कर्नाटक प्रांती होते. तेथून येथे (आडिक्यास) आले. त्या वेळी बरोबर 'दशावतार नाटक' हे नवीन चीज म्हणून आणून ते लोकांपुढे ठेवले.' म्हणजेच कर्नाटकामधून उत्तर कोकणमध्ये हा दशावतारी खेळ रूढ झाला. या खेळाचे स्वरूप पूर्णपणे करमणूक प्रधानच आहे. इ. स. 1728 च्या काळात दशावतारी नाटके होत असत. पुढे इ. स. 1736 मध्ये आंग्रे दरबाराने फकीरजी आंग्रे यांच्या लग्नप्रसंगी काळे–बुवा यांचे दशावतार खेळ झाले आहेत. विष्णुदास भावे यांच्या काळातही हे खेळ होत होते. संत रामदास काळात ही खेळ होत असत. पुढे काही काळ थंडावली. तंजावर येथेही परंपरा चालत राहीली नंतर ही नाटके पौराणिक संहितेवर आधारित झाली आहेत असेही दिसते.

दशावतार खेळातील विविध विषय :

दशावताराची परंपरा संत ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम आणि संत रामदास यांच्या काळात आणि त्यांनी ही संदर्भ दिले आहेत. यामधून लोकांचे रंजन करण्यासाठी संतांनी रचना लिहिल्या आहेत असे पुरावे मिळतात. दशावतारी नाटक मंडळींनी धार्मिक विषय हाताळले आहेत. पुराणातील काही प्रसंगावर लिहिले आहेत. म्हणजेच पौराणिक विषय आणि त्यातील महत्वाची पाउत्रेही निवडली. त्यानंतर ऐतिहासिक नाटके व आधुनिक काळात सामाजिक नाटके लिहिले आहेत. धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक स्वरूपाचे विषय निवडलेले दिसतात.

गोमांतक आणि दक्षिण कोकणात दशावतारी खेळ होतात. याच परिसरातील देवस्थानाच्या जत्रेमध्ये दशावतारी नाटके ही आवश्यकच असतात. ही नाटक मंडळी आजही सावंतवाडी, वेंगुर्ले, मालवण येथे आहेत. गोमांतकातील नाटके (दशावतार खेळ), 'सोंग' स्वरूपाची असतात. यामधील पात्रे लाकडी मुखवटे वापरतात. दरवर्शी त्याला रंगरंगोटी केली जाते. कार्यक्रमाच्या निमित्ताने ती नाटकात वापरतात. गणपति, राक्षस, पूतना यांचे मुखवटे असत फक्त सरस्वतीलाच नसतो.

रंगभूमीवरील पात्रांचा प्रवेश :

दशावतार खेळामध्ये पात्रे वाद्यानुसार नृत्य करतात. यामध्ये सूत्रधार भाशण करत आणि त्यासोबत पद्यरचना सादर करतो त्याच्या साथीला मृदंग आणि झांज ही महत्वाची वाद्ये असतात. सूत्रधार गजाननाला आवाहन करतो तर सरस्वतीची स्तुती केली जाते. सरस्वती दोन पायामध्ये लाकडी मोर धरी, हाताने त्याची मान पकडत आणि उजव्या हातामध्ये हातरूमाल, त्याचबरोबर वाद्यांच्या तालावर नाच करीत उभी असते. दैव आणि राक्षसांचे युध्द सुरू होते आणि ख–या अर्थाने प्रेक्षकांचे मुख्य आकर्षण असते ते युध्दप्रसंगच. पुढे काय होणार याचे कुतूहल असते. आणि शेवटी शंखासूर येतो त्याचे सर्वांग काळया कापडाने झाकलेले असते आणि जीभ बाहेर काढून डोळे याठिकाणी मोठे छिंद्र असते एकूणच रौद्ररूप धारण केलेले असते. येथे नाटयनिर्मिती होते आणि प्रेक्षकांना वेगळाच आनंद मिळतो. त्या आनंदाचे सुखात्म स्वरूप दिसून येते. पात्रांचा प्रवेश हाही सुखात्म असाच असतो.

दशावतारामध्ये दहिकाला आणि गौळणकाला असे दोन भाग आहेत. वि. कृ. जोशी यांनी दशावतारी खेळांची रंगभूमीची स्थित्यंतरे कशी झाली आहेत याचे विवेचन केले. संस्कृत, प्राकृत आणि प्रदेश यावरून याचे बदल झालेले आहेत हे स्पष्ट केले आहे. दशावतारीखेळामध्ये वंदनगीत, नमनगीत, स्तुतीगीत सादर केले जाते. त्यानंतर संहिता सादर करून लोकांची करमणूक केली जाते. यानिमित्ताने संगीतावर आधारित एक पद सादर करून लोकांना गीत ऐकण्याची कलाही देतात. पुढील पद वि. कृ. जोशी यांच्या ग्रंथातून जसेच्या तसे देत आहे.–

पद
अखिल चराचर ज्याचे देही ।
रक्षि तुम्हां तो प्रभुजि सदाही ।।धृ.।।
उत्पत्ती लय पालन करण्या ।
ब्रह्माहरिहर रूप जो घेई ।।1।।
गाईल नच कृष्णगुणाते ।
संशय माझ्या आणुनि हृदयी ।।2।।
बालकृष्ण वांछित पुरवो जो ।
गोपी–जन–मन, मोहक होई ।।3।।

असे पद गावून झाल्यानंतर अचानक गौळणी दहीदूध घेऊन येतात त्यांचा एकामागोमाग एक असा प्रवेश होतो. हा त्यांचा नाटयात्मक प्रवेश वि.कृ. जोशींच्या ग्रंथातून घेतला आहे. प्रस्तुत अभ्यासकांस थोडयाफार फरकाने कोल्हापूर परिसरात वाचायला मिळाला परंतू त्याचे विस्कळीत रूप असल्याने जोशींच्या ग्रंथातील उद्धृत करतो –

कलावती – लवकर या गे मथुरेसी । जाऊ गोरस विकण्यासी
सखयानो, झाले तासद्वय रविसी । बघ येऊनया
उदयासी । सखयानो ।।
कळले हे जरी त्या हरिसी । पाडितो ग आम्हाशी फशी ।
सखयांनो
(चाल) गोरसाय लुब्ध हंस सा । मौक्तिका तसा ।
म्हणुनी मानसी भय दिसे पाहतां त्यासी । सखयांनो ।।
चिमणी – हे कलावती, अशी धावतेस कशाला ?

थांब बाई ही मी आले । उठायाला आज मी फसले ।
रात्री पतिने मज जागविले । सासूनेही नच उठविले ।।
नाही तर रोज तुझ्या आधी उठून तुला उठवायला तुझ्या घरी येत नव्हते का ?
कलावती – कोण, चिमणी का ?ये ये बाई लवकर ! नाही तर रोजचा
वैरी आम्हास गाठील तर फजितीसा पात्र होऊ,
आणखी कोणी मागे आहे काय ?
चिमणी –मागे कोणी नाही ?

कलावती – कां गे करिताा अशि घाई । मी येते हो बाई ।।
सासूने हे नवनीत भारी । दिधले या मम डोई ।
नच उचले पद जोर करी तरी, फारचि मान दुखे ही ।
सासूसासरा दीर नणदा की, या परि त्रासिति गे ही ।
तीक्षणचि शब्द नित्य सुखविती, सौख्य न देते कदा ही ।

चिमणी –ये ये कोकिळे, ये ये लवकर. उशीर होत आला.

(सर्व गौळणी 'गोविंद घ्या कुणि दामोदर घ्या' हे पद म्हणतात.) येथे कृष्ण येतो त्याचा पैद्या आणि यशोदा अशी एकेक पात्रे येऊन ही संहिता खुलवत नेतात. आणि प्रेक्षकांना एक सुखात्म अनंद मिळतो. म्हणून दशावतार हा भन्नाट रंजनप्रधान लोककला प्रकार आहे. त्याचे प्रयोग रूप असल्याने रंगभूमीवरच सादर केला जातो.

संदर्भ ग्रंथ :

1.लोकनाटयाची परंपरा – वि.कृ. जोशी
2.भेदिक ऐकीव रंग आविष्कार – महादेव देशमुख

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal
For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished research paper.Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review of publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- International Scientific Journal Consortium Scientific
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.net